

Asociale gezinnen, van woonschool naar degradatiewoningen?

Frits van Wel, From 'living-schools' to 'degradation-dwellings'?

This study deals with putting so-called (multi-)problem families under supervision in special council blocks in the city of Utrecht. In the period 1924-1975 the Public Housing Council in this city held a number of re-education blocks, where working-class families were guided intensively. Admission and transfers of families, the concern with hygiene and household matters, material aid, financial guidance, labour problems, marriage relations, child-care, day nursery, and educational concern by means of a clubhouse are discussed, also by means of interviews. The supervision by the second married couple of supervisors is characterized as pastoral, while in the middle of the fifties a process of professionalizing took place, with the arrival of social workers, home-helps, nursery school-teachers, youth leaders, a psychologist, a psychiatrist, and a sociological research team. Recent discussions about 'degradation-dwellings' are criticized in the light of the poor results of the former 'living-schools'.

Op 21 september 1989 kwamen duizend volkshuisvesters in Rotterdam bijeen rond het thema 'Burenoverlast: van taboe naar beleid'. Een half jaar daarvoor had wethouder Bakx van Bergen op Zoom de knuppel in het hoenderhok gegooid met zijn plan voor tijdelijke huisvesting van personen met onaanangepast dan wel afwijkend woongedrag op een aparte lokatie. De directeur van de Gemeentelijke Sociale Dienst te Leeuwarden, *De Boer*, wakkerde de commotie nog verder aan met zijn pleidooi voor degradatiewoningen voor mensen met crimineel woongedrag: woningen met een minimum aan comfort, met muntautomaten voor water en energie.

Dergelijke geluiden roepen herinneringen op aan de onmaatschappelijkheidsbestrijding van weleer. Al sinds de Eerste Wereldoorlog is er geëxperimenteerd met het onder toezicht huisvesten en heropvoeden van gezinnen in aparte 'woonscholen'. Men spreekt van ontoelaatbare gezinnen, asociale, onmaatschappelijke gezinnen, maatschappelijk onaanangepasten, en - meer recent - van kansarme en (*multi-*)*problem* gezinnen.

Eind jaren zestig bestonden er honderd projecten onder de schuilnaam 'gespecialiseerd gezins- en wijkwerk', vooral in het zuiden des lands.¹ Toen waren de 'woonschooleilandjes' al op hun retour. Bevoogding en stigmatisering, zo luidde de kritiek, en de heropvoeding van asociale gezinnen verdween uit het vizier. Anno 1989 staan deze gezinnen weer op de agenda: niet met het oog op hun verheffing, maar ter wille van hun degradatie...

Als er al lessen te trekken zijn uit de geschiedenis, dan is het in ieder geval deze, dat het goed is haar te kennen. Een van de oudste en langst bestaande woonprojecten voor asociale gezinnen is de Stichting Volkswoningen te Utrecht (1924-1975).² Een duik in de archieven en tachtig interviews met (ex-)bewoners, beleidsmensen en personeelsleden leveren een levendig beeld op van het net van interventies dat in Utrecht rond deze gezinnen werd gespannen.³ Begonnen met twee woonblokken (1924 en 1930) breidde de Stichting Volkswoningen uit met nog eens twee in 1948; in totaal 360 woningen, met ruim vijftig professionele krachten mid-

den jaren zestig.

De Franse gezinshistoricus *Donzelot* analyseert het gezin als het produkt van disciplinerende en normaliserende interventies.⁴ Hij schetst de *success-story* van allerhande interventieprogramma's zonder echter interventiepraktijken zelf in detail te onderzoeken. Pas dan worden, zoals bij de onmaatschappelijkheidsbestrijding, de reeksen botsingen zichtbaar tussen perspectieven van hulpverleners en overlevingsstrategieën van gezinnen.

Ontstaan en expansie van de Stichting Volkswoningen

Tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde in Utrecht, evenals elders in Nederland, de arbeiderswoningbouw scherp door een crisis in de particuliere bouw. Met steun van de Woningwet (1901) begon de gemeente zelf vele honderden woningen in het noorden van de stad (Ondiep) neer te zetten voor de door de industriële groei wassende stroom arbeiders.

Als kersverse huiseigenaar werd de gemeente geconfronteerd met gezinnen die vanwege hun woonwijze ongeschikt werden geacht voor een normale gemeentelijke arbeiderswoning. In het voetspoor van andere grote steden als Amsterdam en 's-Gravenhage ontwikkelde Utrecht plannen om deze gezinnen niet weg te stoppen in barakken, noodwoningen of krotten, maar te reclasseren in aparte, nieuwe woonblokken. In 1923 werd een wijkje van 70 woningen gebouwd voor 'sociaal achterlijke' gezinnen, toegankelijk via één poort en omsloten door een fabriek en een rivier: Ondiep XII, later de Framboosstraat genoemd.⁵ Het toezicht van een ervaren gemeentelijke woningsinspectrice had nog een terughoudend karakter.

In 1924 zette de gemeente een meer radicale stap om gezinnen onder toezicht te huisvesten. Rond een plein werd een zeventigtal kleine woningen gebouwd, nu met de nodige 'woonleermiddelen', zoals badhuis, clubgebouw en opzichterswoning: het Houtplein, aan de rand van de stadsbebouwing langs een spoorlijn en bij een fabriek. De

gemeente droeg het beheer op aan een particuliere stichting, waarin het hele scala van armenzorg- en reclasseringsorganisaties was vertegenwoordigd. Verzet hiertegen kwam van de sociaal-democratische partij, die uit angst voor bevoogding gemeentebeheer prefereerde, zoals in Ondiep XII, dat wel met hun denkbeelden strookte. De opgerichte Stichting Volkswoningen functioneerde echter als een semi-gemeentelijke instelling, met krachtige bestuurlijke inbreng van de wethouder voor volkshuisvesting en de directeurs van de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst en Bouw- en Woningdienst. Terwijl sociaal-democraten zich wilden beperken tot beïnvloeding van de woonwijze van huurders, stond men in katholieke kring verdergaande interventies in de levenswijze van gezinnen voor. In de jaren dertig viel dit verschil in aanpak weg, toen een sociaal-democratische wethouder voorzitter van de Stichting Volkswoningen werd. Deze zou een kwart eeuw de separatie- en reclasseringsstrategie blijven verdedigen.

De stichting kreeg als doelstelling het beheer en de exploitatie van gemeentelijke woningen met het oog op de zedelijke en (of) materiële verheffing van sociaal en economisch zwakke gezinnen. Niet-reclasseerbare gezinnen werden 'gedegradeerd' naar het Tehuis voor Onbehuisten of het nachtsiel. Gezinnen die vooruitgingen, konden 'promoveren' naar een complex voor economisch zwakke gezinnen, dat in 1930 bij de stichting werd getrokken: Ondiep XIII (177 woningen).

Vanaf 1948 kon de heropvoedingsroute worden verfijnd, toen de Stichting Volkswoningen nog een tweetal complexen verwierf. De Framboosstraat (Ondiep XII), in de hongerwinter van 1944 door houtroof vervallen en verpauperd, werd op initiatief van de gemeenteraad bij de stichting gevoegd, tegen de wil van bewoners, die het hun opgedrongen beheer als een bezetting ervoeren. In 1948 werd tevens een gloednieuw complex verworven van veertig woningen met opzichterswoning/badhuis rond een plein: het Anthonieplein. Daarheen werden gezinnen overgebracht die in 1945-1948 gehuisvest

Gezicht op de Lijnweg (1927).

Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

waren geweest in een tweetal barakken aan de Cartesiusweg en die zelfs op het Houtplein niet waren te handhaven. Het bestuur stond een gradatiesysteem voor ogen: het Anthonieplein voor de zwaarste, antisociale gezinnen, het Houtplein als tweede etappe voor de asociale, terwijl sociaal zwakken via de Framboosstraat als overgangskomplex konden doorstromen naar de huizen voor economisch zwakken (Ondiep XIII) of de 'vrije samenleving'.

Het eerste opzichtersechtpaar *Hazewinkel* woonde tot 1937 op het Houtplein. Het toezicht van de man, die 25 jaar als sergeant-majoor-administrateur bij de genie had gezeten, was vooral 'politieeel' en nauwelijks verheffend. Dat veranderde met de komst van het echtpaar *Linschoten* (1937-1956), die beiden actief waren geweest in het reclasserings- en jeugdwerk van het Leger des Heils. Zij hielden een pastoraal toezicht op hun 'Houtplein-familie' en maakten daar hun levenswerk van. In 1949 werd Linschoten van opzichter gepromoveerd tot directeur van alle complexen en begon het professionaliseringsproces. De eerste maatschappelijk werk(st)ers verschenen ten tonele, mid-

den jaren vijftig gevolgd door gezinsverzorgsters, jeugdwerk(st)ers, leidsters van een peuterdagverblijf, psychiater, psycholoog en sociologisch researchteam. De personele expansie kreeg zijn beslag tijdens de directeursperiode van *Duitemeijer* (1957-1975), een voormalig dominee.⁶ Uitgebreide overlegstructuren en rapportagesystemen waren het bureaucratische gevolg.

Ik hanteer een chronologische indeling, waarbij de tijd dat het echtpaar Linschoten de scepter zwaaid op het Houtplein wordt gecontrasteerd met de periode Duitemeijer. Daarnaast kies ik een thematische invalshoek, aangezien de diverse interventie terreinen ieder een eigen, specifieke dynamiek van verandering en continuïteit kunnen vertonen.

Van krotwoning tot slecht nest

Vier pressiemiddelen dreven gezinnen in handen van de stichting: financiële problemen (huurschuld), woningnood, dreiging met uithuisplaatsing van de kinderen en (voorwaardelijke) gerechtelijke strafmaatregelen. Alvorens tot opname te besluiten, ging de opzichter op huisbezoek:

‘In een ruimte van plm. 12m² woonde een betrekkelijk jong echtpaar met 9 kinderen. Boven dit vertrek was een zoldertje waar 8 kinderen sliepen. Er was echter geen trap of ladder die toegang gaf tot dit zoldertje. Op onze vraag hoe dan de kinderen hun slaapvertrek bereikten, vertelde vader, dat hij ze ‘s avonds één voor één op zijn schouders nam en ze op het zoldertje liet klimmen. Het kwam ons voor dat er geen enkel ledikant stond en dat de kinderen maar op wat voden sliepen.’ (weekrapport opzichter, 9-4-1947)⁷

Gezinnen moesten een hygiënesluis passeren alvorens een schoon en zuiver huis te betreden: huisraad, bedden en lijfgoed werden ontsmet en de lichamen gereinigd. Zo nodig stapte opzichter Linschoten naar een armenzorgvereniging om een schamel gezin nieuw te kunnen installeren.

Bijna 40 procent van de in de eerste periode-Hazewinkel opgenomen gezinnen had ooit in Wijk C gewoond, een oude volksbuurt van kleine handelaren en losse arbeiders.⁸ In de jaren dertig verruimde de woningmarkt en steeg de leegstand op het Houtplein tot circa 30 procent. Verleid door verlaagde huren, stijgende woningnood en een weinig selectief opnamebeleid stroomde het tijdens de periode-Linschoten weer vol. In de jaren vijftig werd de opnameprocedu-

‘De 5 kinderen H., zoals we die in hun woning aantreffen....’

‘De kinderen H., nadat zij gebaad en gekleed waren. Zoo werden ze in het Stads- en Ambachtskinderhuis opgenomen.’

Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1944-145

re verzaard met een verplicht bezoek aan de psychiater, een test bij de psycholoog en een in teamvergaderingen besproken opname-rapport van de maatschappelijk werker. Terwijl Linschoten zich beperkte tot het inspecteren van de veelal erbarmelijke woonsituatie, peilde men onder Duitemeijer uit welk nest kandidaten stamden. Hun gedrag werd psychologisch geduid in de generatieketen:

‘Vader komt uit een net kwijlgezin. Zijn moeder, kwezeltype, behandelde hem als het onderkomertje dat hij ook is: gering ver-

stand, weinig goeds/kwaads in zich bergend, depressief of in zelfbewondering opgaand. Moeder komt uit een vrij braaf gezin. Haar moeder, een gestoorde vrouw, onmaatschappelijk, trouwde toen N. er al was, met een regelmatig werkende en dronkelap zijnde man, die niet N.’s vader was. Het gezinsleven speelde zich af in een stal!’ (gezinsrapport, 18-12-1970)⁹

De opnameprocedure werd afgerond met een pastoraal gesprek met de directeur, en het ondertekenen, niet alleen van een huurcontract, maar ook van een bereidverklaring dat alle sociale begeleiding van de stichting werd aanvaard:

‘We gingen dat huurcontract tekenen op dat kantoor. Er hingen drie borden voor de complexen met vlaggetje zus en kleurtjes zo voor gezinnen. Daar stonden de naampjes bij, iedereen had een kleurtje. Nou, als je dus je ogen open deed, dan zag je wie ze dus als asociaal betitelden en als minder asociaal of als normaal. Ja, asociale werden met rode vlaggetjes betiteld en mensen als wij met groen.’ (bewoner Anthonieplein, 1959-1968)

In de periode-Duitemeijer kreeg ieder nieuw gezin ter algehele observatie een geüniformeerde zuster (gezinsverzorgster) toegewezen. Aan deze opname-eisen onderwierpen gezinnen zich slechts als het water hen aan de lippen stond. Er werd ook de nodige komedie gespeeld:

‘Toen hoorde ik van iemand, ja jullie Cor zat er en we konden er nog meer, toen zei ze: meid, dan moet je zeggen dat je van je man afgaat, dat het huwelijk niet goed gaat, dan krijg je bij ons een huissie. Nou ja, dat heb ik toen gedaan. We woonden bij mijn moeder in en we sliepen met tien man op een zolder. Ik had een kind en verwachtte de tweede. Je had geen eigen kamer, je had niets, want ik moest bij de jongens over bed stappen om in mijn bed te komen. Zodoende. Ik wou op me eige’, het ging niet goed hè.’ (bewoonster Houtplein, 1960-1967)

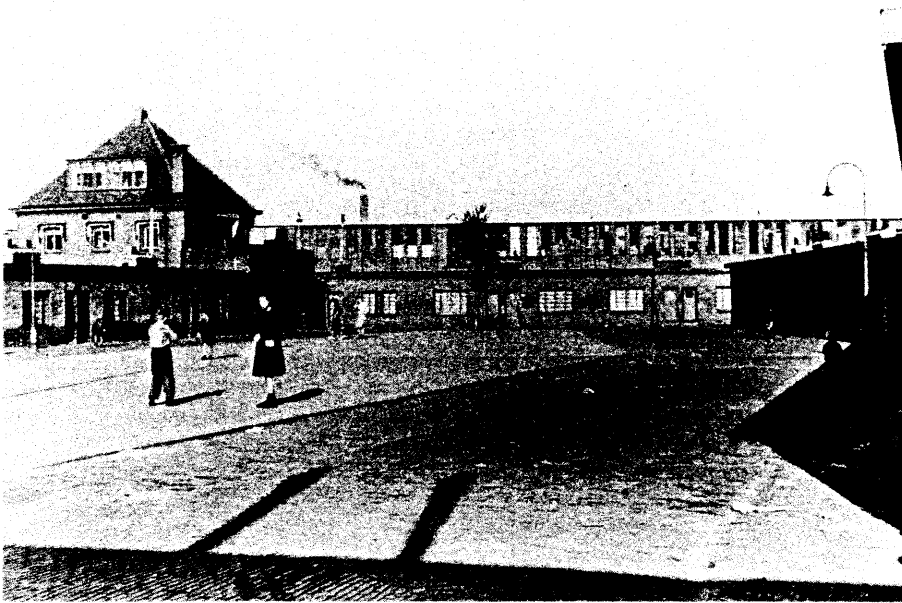
Vanaf 1962 begon de toestroom van gegadigden te stagneren. In het jaarverslag van 1964 weet Duitemeijer deze daling aan de langzaam verminderde woningnood, de afgenomen druk van kinderbeschermingsinstanties op gezinnen, de veranderde maatschappelijk werk-opvattingen omtrent gedwongen hulpverlening, de afgenomen materiële afhankelijkheid dank zij de welvaartsstijging en verbeterde sociale voorzieningen, en de groeiende mondigheid. Bewoners van de ‘Houtplein-kolonie’ ondergingen niet langer lijdzzaam de opgedrongen begeleiding. De Stichting Volkswoningen was een vreemde eend geworden in de bijt van de moderne hulpverlening.

Hygiënisering en verhuiselijking

Niet toevallig was de opzichterswoning op het Houtplein gevestigd boven het badhuis: de controle op de ‘waterbeschaving’ was een van de peilers waarop de verheffingsarbeid rustte. Tot in de jaren zeventig werd het bezoek in een badboek aangetekend, maar het genoot, hoewel het gratis was en er druk werd uitgeoefend, nooit veel populariteit. Gezinsverzorgsters bonjournen kinderen naar het badhuis die driemaal zo vaak gingen als ouderen. Het badhuis was ontluisingsinrichting en kapperszaak in één: kinderen werden er met een tondouse geschoren en hun haar werd met witte poeder ingewreven tegen ongedierte.

De Gemeentelijke Ontsmettingsdienst moest nogal eens uitrusten om huizen te ontdoen van ongedierte en wandluizen. Op gezette tijden werd er huisinspectie gehouden en werden bewoners aan de schoonmaak gezet. Het ophalen van de huur bood de opzichter de kans woningen te betreden:

‘Wij kwamen wekelijks in dit gezin huur ophalen. Het was er nu eens wel, dan weer niet opgeruimd. Ook bemerkten we een onaanname lucht in huis. Tijdens het jaarlijksch onderzoek naar ongedierte werden de bedden omgekeerd. Deze waren doornat van urine en in staat van verrotting. Een kindje van 8 weken lag drijfmat in de wieg. Bij

Het Houtplein begin jaren vijftig. Links staat de opzichterswoning

Bron: archief Stichting Volkswoningen

nader onderzoek bleek, dat het lichaamje geheel ontveld was door het langdurig liggen in natte luiers. Het kind stierf dien zelfden dag. Een ander kind van 1,5 jaar had een rond ruggetje van het voortdurend liggen in een kuil. De twee andere kinderen waren slecht gekleed en ongewassen.' (jaarverslag 1941, p. 2)

De Houtplein-woningen waren bewust klein gehouden: 32,8 m², uit angst voor bergplaatsen van nutteloze rommel en stof- en vuilophoping. Geleidelijk aan (1938, 1953 en 1959) kregen de huizen een verdieping, toen men inzag dat een te kleine leefruimte heropvoeding van kroostrijke gezinnen onmogelijk maakte. Het gemiddelde kindertal lag in 1953 op 6,4, waarvan er 4,1 thuis verbleven. Zelfs nijvere huisvrouwen hielden zich maar met moeite staande in hun krap bemeten huishoudelijke domein:

'Ik had een heel arm gezin, want ze roepen eh... vies, nee, de mensen hadden vreselijke armoei. En daarom konden ze d'r niet om malen om de boel schoon te houden.

Mensen die daar zo'n hok met jongens hadden, die dachten alleen aan d'r eten. Als ik m'n "vette" steun had gebeurd, dan haalde ik d'r toch nog een bietje groene zeep van. 't Werken heb er bij mij altijd ingezet en hoor, van kindsbeen af.' (bewoonster Houtplein vanaf 1928)

Vanaf 1954 drong men via gezinsverzorgsters de 'onmaatschappelijke veste' binnen. Zij werden bestempeld als de ogen en oren, handen en voeten van een tiental maatschappelijk werk(st)ers, als de voorposten en stoottroepen van de stichting. Midden jaren zestig ontvingen 60 à 70 van de 180 gezinnen hulp van een vijftiental krachten, waarvan twee derde continu. Naast het assisteren van huisvrouwen hadden ze een observerende, instruerende en stimulerende rol. Hun hulp was geen doel op zich, maar middel in de reïntegratiearbeid. Gezinsverzorgsters moesten varen tussen de Scylla van het bedisselen en de Charibdis van het betuttelen, tussen sloven en praten. Gezinnen stonden achterdochtig tegenover deze pottetijksters of handlangers van de kinderbescherming.

Afhankelijk van hun speelruimte zag hun dagindeling er gevarieerd uit:

'Je had gezinnen waar je van acht tot tien naar toe moest en gezinnen van half elf tot twaalf uur. Als je dan maandags kwam, dan was het eerste wat je deed de kindertjes in bad doen, of de moeder stimuleren hen in bad te doen en daarmee te helpen. En dan probeerde je bijvoorbeeld dat ze aan de was ging. Je haalde warm water in het badhuis en maakte sop voor ze. Dan zei je: nou moet jij het afmaken. Maar 't kon best zo zijn dat als je de volgende ochtend terugkwam, het er nog zo stond. Het is net hoe hun muts stond hoor. En dan ging je later naar een ander gezin, en die duldden niet dat je iets deed. Dan moest je zitten en maar gewoon een beetje leuteren, die hadden nooit werk voor je. Maar zo zachtjes aan kwam het wel eens voor, dat ik kapotte kleren zag en dan zei ik: als je dat gewassen hebt, zal ik het dan eens een keertje naaien? En 's middags moest je weer naar een ander gezin en die zei bijvoorbeeld: nou zuster, als u dat wilt naaien of dat wilt doen. Die hadden dan wat voor je klaar liggen.' (gezinsverzorgster Houtplein, 1962-1967)

Algemene begeleiding door een metho-
dickleidster en individuele door maatschap-
pelijk werksters, wekelijkse rapportage en
driemaandelijks ingevulde waarderingssta-
ten droegen zorg voor de juiste werkhou-
ding.

In de jaren vijftig werd het maatschap-
pelijk werk het hart van de heropvoedingsar-
beid van de Stichting Volkswoningen. Man-
nelijke maatschappelijk werkers (de
voormalige opzichters) werden belast met
woningonderhoud, huurinning en schuld-
sanering, terwijl de hoofdverantwoordelijk-
heid voor de sociale begeleiding toeviel aan
vrouwelijke krachten. Bij hen kwam alle in-
formatie samen, verwerkt in gezinswaarde-
ringsstaten en periodieke gezinsrapporten
die onderwerp van teambesprekingen waren.
Daarin passeerde ieder gezin de revue en
werd het aanvalsplan beraamd: de diagnose
(bij)gesteld, de therapie gezien en de prog-

nose opgemaakt. De contacten van het
maatschappelijk werk met gezinnen - vooral
met moeders - waren frequent. Er waren wel
gezinnen waar men niet over de vloer kwam,
maar ook waar men in- en uitliep:

'Dat was eigenlijk heel gek, want de
meeste mensen verzetten zich erg hè, tegen
de Stichting Volkswoningen. Maar als je
daar in die wijk was, 'hé, kom es effe binnen'.
Ik heb wel meegemaakt dat ik m'n fiets
ergens neerzette en vervolgens kwijt was en
dan zeiden ze: oh, die heeft Blonde Mien
meegenomen, want die wil dat je effe bij d'r
langs komt.' (maatschappelijk werkster
Ondiep XIII/Anthonieplein, 1965-1975)

Zoals de gezinsverzorgster haar handen
uit de mouwen stak in de strijd tegen vervui-
ling en verwaarlozing, zo trachtte de maat-
schappelijk werkster huisvrouwen tijdens het
ritueel van koffie drinken verbaal te overre-
den. Inspectie van slaapkamers, meer dan
eens verboden terrein, kon slechts plaatsvin-
den als de moeder des huizes afwezig was:

'De maatschappelijk werkster was op een
gegeven moment met de gezinsverzorgster
in het huis om er eens vrijuit te bekijken hoe
de verzorgingsstaat nu werkelijk was; deze
was uiterst smerig, vooral de slaapkamers
met onder andere door-en-door-vuile ma-
trassen! Juist toen zij de trap afdaalde kwam
vader L. binnen stappen. Zij moest nu wel
uitleggen wat zij deed en begon hem heel
boos uit te foeteren over de smerige troep.
Hij zei zich nooit met huishoudelijke zaken
te bemoeien, maar de maatschappelijk werk-
ster vond hem net zo verantwoordelijk voor
de troep als zijn vrouw en zei de kinderbe-
scherming erbij te halen als er niet heel snel
verbetering kwam! Vader toog al gauw aan
het werk, uit schaamte en angst voor de
kinderbescherming werd beddegoed weg-
gegooid en vernieuwd, het huis werd opge-
knapt en sindsdien hoeft de maatschappelijk
werkster niet meer te dwingen! Tot haar
grote opluchting, want de kinderbescer-
ming zou niets gedaan hebben.' (gezinsrap-
port, 30-10-1970)

Indertijd beperkte Linschoten zijn kritiek tot de vervuiling van de woning. Maatschappelijk werkers streefden ook een kwalitatief betere wooncultuur na. Bij de bewoning kwam de sfeer in het vizier ('bewoning vrij aardig, maar ongezellig'), bij de kleding de goede smaak ('de kleding is smakeloos, maar vrij schoon'), en bij de voeding de kwaliteit ('patat-appelmoesgezin'). Hun smaak vond weinig weerklank:

'Die gezinnen hadden een w.c. zonder bril. Op een gegeven moment zijn de woningen wat opgeknapt en werd besloten om ze brillen op de w.c. te geven. Toen kwam een serieus probleem aan de orde in de teambespreking, want één gezin had de bril d'r afgehaald en daar het portret van opa ingelijst en aan de muur van de kamer gehangen. Nou, dat was ook weer niet goed volgens enkelen.' (sociologe researchteam, 1959-1967)

Eind jaren zestig, toen ook in kleinburgerlijke kring minder zwaar werd getild aan stringente normen omtrent hygiëne, orde, netheid en regelmaat, begon men er de betrekkelijkheid van in te zien: sommige gezinnen wisten zich geen raad in een schoon huis en moesten gewoon troep om zich heen hebben. En daar was meestal weinig aan te veranderen.

Moralisering van de armoede

De moderne armenzorg, die bedelen bestraft en behoedzaam bedelen bevorderde, doortrok de weekrapporten van opzichter Linschoten:

'Deze week werden we opgebeld dat de kinderen B. in de omgeving van de Maliebaan liepen te bedelen. We hebben de moeder ontboden en eens met haar gesproken. Ze vertelde dat de nood zo hoog was dat het moest. Na Maandag is de steun al op en dan moeten gedurende den geheele week 11 magen gevuld worden. De vrouw die binnenkort haar tiende kind verwacht, was met ons van meening dat bedelen voor de kinde-

ren slecht was en allerlei gevolgen kan hebben. Door onze russenkomst krijgt zij van de R.K. linnenactie een wieg met toebehoren. We gaven haar melk en aardappelen.' (weekrapport opzichter, 2-5-1938)

Veel gezinnen leefden in de jaren dertig in bittere armoede. Linschoten versierde nu eens bij een armenzorgvereniging ledikanten voor kinderen die op de grond sliepen, dan weer schaarde hij meubilair en beddegoed bij elkaar of van een gulle gever geld om kinderkleren en schoenen te kopen. Ook onderling stonden gezinnen elkaar bij:

'Die band die wij hadden op 't plein, verschrikkelijk, je was zo hècht met mekaar - als ik 'n rooie kool had, dan snee ik 'm door en dan had je buurvrouw de helft en ik de helft. Dan hadden we allebei te eten.' (bewoonster Houtplein, vanaf 1928)

Als eerste post van het karige inkomen diende de huur te worden afgezonderd. Huurschuld werd niet als een louter financieel probleem gezien, maar als uiting van onmaatschappelijk gedrag, en elk jaar werden wel enkele gezinnen met huurschulden gesommeerd de woning te verlaten. Het wekelijks getouwtrek om de huur leidde meer dan eens tot een handgemeen. Opzichter Hazewinkel legde daarbij minder zelfbeheersing en tact aan de dag dan Linschoten. Van de in 1937 gestorven man ging weinig opvoedende kracht uit; het bestuur had zelfs zijn ontslag overwogen. Linschoten kon naderhand van verstokte wanbetalers de huur inhouden van hun steun die op het kantoor op het Houtplein werd uitgekeerd.

Onder Duitemeijer groeide de kinderbijslag uit tot het belangrijkste wapen om het uitgavepatroon van gezinnen te beïnvloeden. Op voorwaarde dat deze bij de stichting binnenkwam, konden gezinnen een voorschot krijgen. De stichting bouwde een netwerk van winkels op, waar gezinnen met bonnen terecht konden: voor schoenen, kleren, vloerbedekking, gordijnen, behang, meubelen, elektrische apparaten, enzovoort. Bewoners konden hun hele huis ingericht

krijgen, maar dan wel op een wijze die de goedkeuring van de stichting kon wegdragen. Noodgedwongen liet 30 procent van de gezinnen haar de baas spelen over hun kinderbijslag.

In de jaren zestig hielpen maatschappelijk werkers met budgetteren, maar ook de eerste gezinsverzorgsters controleerden de financiën:

'Je probeerde het goedkoopste te halen en de goedkoopste dingen op te zoeken. Soms gebeurde het wel dat ik zei, nou gaan we samen naar de kruidenier, en grotere inkopen deden we ook samen. Maar er waren er ook die dat per se niet wilden. En dan zeiden we, ja dat geld was voor de slager en kruidenier bedoeld en u heeft een jurk gekocht hè. Eén keer gooide mevrouw D. d'r portemonnee door het huis: en je hoeft hier niet meer te komen... Dus ik ging maandag gewoon naar een ander gezin. Ziet ze me 's middags lopen op het plein, riep ze: zuster waarom bent u vanochtend niet bij mij gekomen, ik had de koffie klaar. Dat was ze alweer vergeten.' (gezinsverzorgster Antho-nieplein/Ondiep XIII, 1957-1970)

De begeleiding van huisvrouwen met een zwak financieel inzicht was strak: sommigen haalden dagelijks op het kantoor een afgepast deel van hun week- of maandinkomen, of stonden het loonzakje af aan gezinsverzorgsters die de inkopen deden en de uitgaven in schriften bijhielden. Voor allerlei posten, zoals huur, gas en licht, kleding, slager en kruidenier, werden aparte potjes aangelegd. Voor de een waren schulden onverdraagbaar, voor de ander alleen maar lastig en budgetteren bood dan een uitweg. Maar het gros van de bewoners - vooral mannen - moest daar niets van weten en stelde het gelijk met onder curatele stellen.

Destijds had Linschoten materiële hulp als een doel op zich beschouwd. In de periode van Duitemeijer werd deze hulp eerder gezien als basis om tot een vertrouwensrelatie te komen, nodig om de onmaatschappelijke instelling te kunnen bewerken. Maar door het recht op bijstand via de Algemene Bijstands-

wet (1965) ging de koppeling van materiële hulp aan gedwongen sociale begeleiding tot het verleden behoren.

Ongeschoolde arbeid

Op het Houtplein schommelde het aantal werklozen in de jaren dertig rond de 40 procent. Economisch marginale bestaanswijzen stonden bloot aan kritiek: steuntrekken (parasiteren), onvoldoende en onregelmatig inkomen (losse arbeid, straathandel), of ontoelaatbare bronnen van inkomsten (kruimeldiefstal, prostitutie). Regelmatig trad Linschoten op als arbeidsbemiddelaar. Voor jongens werd gestreefd naar fabrieksarbeid of een vakopleiding om hen los te weken uit de sfeer van losse arbeid en straathandel; meisjes trachtte hij te plaatsen als dienstbode.

Over de jaren heen lag het beroepsprestige-niveau onveranderd laag. In 1953 woonden op het Houtplein 42 ongeschoolde (waaronder 11 straathandelaren), 11 geofende en 3 geschoolde arbeiders.¹⁰ Vrouwen waren voor hun trouwen vooral in de huishouding werkzaam geweest; achttien oefenden daarna nog een beroep uit, meestal als werkster. Bijna alle niet-leerplachtige, thuis wonende jongens en meisjes waren fabrieksarbeid(st)er; slechts een handvol volgde na de lagere school nog enig vakonderwijs.¹¹ De meesten moesten meteen bijdragen aan het gezinsinkomen. Een lichte tegenslag kon een prille carrière in de kiem smoren:

'D'r stond in de krant: leerling-etaleur gevraagd, afijn ik aangenomen. Zeg ik tegen m'n moeder: "Ik ga etaleur worden, proberen, maar ik heb één strop, ik heb geen kleren, en leerling-etaleur, dan kom je tussen de elite te zitten." "Nou", zegt m'n moeder, "ga maar bij c&a kijken." Dat was dan mijn eerste pakkie op zestienjarige leeftijd. Afijn, ik ga naar school en had dat pakkie an, maar een week daarna, toen kreeg ik er een bui regen op, zó gekrompen, dus ik durfde niet meer. Krijgt die cheffin van mij een schrijven, vraagt ze waarom ik niet meer ga. Ik zeg: "Nou mevrouw, dat zijn allemaal van

die elite daar." Ik zeg: "Aangaande m'n kleren ken ik daar niet meekomme." Ik heb nooit verder doorgeleerd." (bewoner Framboosstraat, vanaf 1934)

Dank zij de oplevende conjunctuur waren er in de jaren vijftig nog maar weinig mensen werkloos en kreeg men meer armslag. De kritiek verschoof naar hun arbeidslabiliteit, hoewel frequente werkwisselingen geenszins ongewoon waren onder ongeschoolden. Twee derde werkte volgens een onderzoek uit 1964 in de metaal, in de bouw of in de chemische sector, waar relatief hoge lonen onaantrekkelijk werk compenseerden.¹² Een parasitaire instelling kwam, tot verrassing van de onderzoekers, weinig voor.

Soms gaven werkers uit angst voor discriminatie hun werkgever een schuiladres op. Door economische teruggang en inkrimping van sectoren waarin ongeschoolden traditioneel emploti vonden, had in 1974 bijna de helft van de bewoners nog slechts te maken met één baas, die hun huisadres wel wist te vinden: 'vadertje Staat' als uitkeringsinstantie.

Van huwelijksbemiddeling tot psychologisering

In de jaren dertig en veertig werd menig echtelijke twist ten kantore van het opzichtersrechtspaar bijgelegd, dat als vredesstichters optrad:

'Onder luid gegil zat de man de vrouw achterna, en sprong de vrouw in het plantsoen voor het badhuis. We stelden haar in staat de vlucht te nemen in het badhuis, waar ze zich in een badeel opsloot. T. trachtte haar ook daar te volgen, doch op onze sommatie verliet hij gewillig het badhuis. Na beiden gekalmeerd te hebben stelden we een onderzoek in. De man had eten gekregen van de militairen, dit was te weinig voor zijn gezin en dus at hij het maar alleen op. De vrouw nam daarop de lege pan en haar portemonnaie en zette die aan de deur op het Houtplein. T., daarover in woede ontstoken, wilde daarop zijn vrouw te lijf. We

hebben daarna beiden onderhouden en te ruim acht uur kon mijn vrouw het gezin weer herenigen en was de vrede getekend.' (weckerapport opzichter, 18-9-1938)

Terwijl zijn vrouw ten tonele verscheen als er bemiddeld moest worden, nam Linschoten de vermanende rol op zich. Menige buurenruzie leek op een familietwist. Buurvrouwen gingen als zussen met elkaar om:

'Nadat beide gezinnen eerst erg groot met elkaar waren en elkander leenden kwam de uitbarsting. Mej. D. had van Mej. E. een directoire en een paar kousen geleend. Toen deze tijdens de ruzie terug werden gevraagd, tilde Mej. D. ten aanschouwen van vele kinderen haar rokken op en liet zien dat ze er netjes mee uitzag. Maandagmorgen half negen beide gezinnen na elkaar ontboden en onderhouden. Met Mej. D. ging het nogal heftig toen we aanmerkingen maakten op haar gedrag en op haar meestal onzindelijke kleeding. Met een ernstige waarschuwing gingen beide echtparen huiswaarts.' (weckerapport opzichter, 28-3-1938)

De pleinvorm lokte onbedoeld bemoeienis met elkanders wel en wee uit; de straatcultuur bleef aldus levendig. Linschoten voelde zich er de *pater familias*. Ook bewoners zagen zich als deel van één grote familie-groep, maar dan met Linschoten als ongezochte burgervader.

Velen hadden ook wel een of meerdere familieleden in één van de complexen van de stichting zitten. Naarmate deze langer bestond, werden meer mensen door trouwerij daadwerkelijk familie van elkaar. Ieder die bij de Houtplein-familie hoorde, werd daarin herboren middels een scheld- of bijnaam: de Stopnaald, Merel, de Hut, Vieze Aal, Portemonneetje, Drupsie, Tentaneus, Juul de Pruik, vrouw Komkommer, Keutel, de Omnibus, de Neus, schele Nel, de Beer, Oliekont, 14 Rollen Behang, de Nek, Bami-bal, de Boeboe, juffrouw Frankenstein, Schubbenek, de Spijkerkoning, Vieze Wiesie, Gladiool, de Schele, Jantje de Turk, de Tremmenduiker. Bewoners noemden Lin-

Het opzichtersrechtspaar Linschoten in het kantoor van het badhuis op het Houtplein

Bron: fotoalbum van een dochter van Linschoten

schoten vanwege zijn hazelip binnen de kortste keren de Lip.

In de gezinsrapporten rond 1970 wordt nog maar sporadisch gewag gemaakt van betrekkingen tussen gezinnen, en concentreert zich alle aandacht op de gezinsleden, van wie de karakterstructuur psychologisch wordt geduid. Hier doemt een wereld van verschil op met Linschotens verslagen van voorvallen. Los daarvan worden persoonsbeelden geschetst:

'Vader is verstandelijk licht begaafd, zijn prestaties variëren van zwak tot stom; een debiele, onzekere, paniekerige man, gestoord lijkend, stug/afwerend in het contact, oergezond en knap van uiterlijk. Moeder is een helleveeg! Haar scheve mond en tranend, wazig zicht biedend rechteroog (zelfde kant als scheefheid van de mond) veroorzaken een soort schuwheid en duiden op degeneratie. Zij gebruikt de pil.' (gezinsrapport, 8-1-1971)

De verdubbeling van alledaags taalgebruik met psychologisch/psychiatrisch jar-

gon treedt hier naar voren: vaders zijn afwisselend 'oligofreen, infantiel en hysterisch' of 'snotneus, vrijbuiters, showbink'; moeders 'debiele psychopaat, hypernerveuze vrouw' of 'zuurpruimerig, gewoon volkswrautje'. Tussen de generaties wordt een psychologische keten van vooral affectieve verwaarlozing gespannen:

'Moeders verhouding tot haar moeder is zeer ambivalent: in de oorlog liet deze haar vader in de steek, wat mevrouw Z. haar nooit heeft vergeven. Zij had een sterke vaderbinding. Al met al is moeder Z. veel te kort gekomen, zij is dan ook een enorme affectvretter!' (dit woord rood getypt; gezinsrapport, 18-12-1970)

De verhouding tussen de echtelieden wordt vooral getypeerd in termen van dominantie en onderschikking: zo vloog een vrouw 'als een fijn slavinnetje' voor haar man, of liep een man 'als een hondje achter haar aan'. Rond 1970 was concreet gedrag niet langer aanleiding voor sporadische ingrepen (zoals bij Linschoten); de karakter- of

relatiestructuur was object geworden van continue beïnvloeding. Niet het beslechten van ruzies maar het herstellen van het gezonde machtsevenwicht tussen de seksen of het stutten van een wankel affectebasis staat centraal.

Kinderbescherming en pedagogisering

De kritiek op de opvoedingssituatie van kinderen was omvattend:

‘Kinderen uit onmaatschappelijke gezinnen kennen weinig vreugde in hun leven. Al vroeg raken zij vertrouwd met de harde realiteit van het pauperbestaan, en dagelijks ondergaan zij de fatale invloed van het slechte milieu. Onvoldoende verzorging, onregelmatige levenswijze, wrijvingen tussen de ouders, die vaak aanleiding zijn tot hevige conflicten en scheldpartijen, waarbij geen blad voor de mond wordt genomen, kunnen niet zonder invloed op de karakter blijven. Het wangedrag der ouders wrekt zich aan de kinderen. Niets blijft voor ze verborgen, geheimen kennen zij niet en ook met de intimiteiten van het huwelijksleven zijn zij vertrouwd. Hoewel de ouders meestal wel veel van hun kinderen houden, en er vaak een hechte onderlinge band bestaat, weten zij toch geen inhoud en vorm aan hun liefde te geven. Het éne moment vloeken zij ze stijf, het andere moment hitsen zij ze op, en wee degene, die het waagt ze ook maar met één vinger aan te raken! Gezelligheid en huiselijkheid zijn vaak onbekende begrippen, en aan liefhebberijen komen zij niet toe. Thuis weet men geen raad met ze, en stuurt ze de straat op die ongekende mogelijkheden biedt.’ (verslag Cartesiusweg, 1946; twee tijdelijk door de stichting beheerde barakken)

Voor menig gezin was de stichting een gedwongen schuilplaats voor de Voogdijraad waar het een laatste kans werd geboden. Maar de opzichterswoning op het Houtplein werd meer gezien als uitkijkpost van de kinderscherming. Geregeld bracht Linschoten gezinnen onder de aandacht:

‘Moeder doet zich erg godsdienstig voor, maar tolereert intussen alle smerigheid, die er in haar huis uitgehaald wordt. Een zoon heeft een zedendelict gehad, een dochter had syphilis, een andere dochter pleegde een beroving en werd hiervoor veroordeeld, weer een ander heeft een kind van een Duitser. Een meisje staat nog onder toezicht van mijn vrouw. De achterlijke Mien heeft een kind van één der kostgangers, die nog niet eens gescheiden is van zijn wettige vrouw. Wij zouden U met klem willen adviseren deze mannen te verwijderen. De kinderen worden door hen met zedelijke ondergang bedreigd. Wij overwegen het geval thans officieel bij de Voogdijraad aanhangig te maken. Officieus deden we het reeds!’ (weekrapport opzichter, 21-12-1947)

Linschoten had de voogdij over tientallen kinderen. Pas midden jaren vijftig werd de combinatie stichtingsambtenaar-toezicht-houder losgelaten, om de vertrouwensrelatie niet te vertroebelen. Toen stond zo’n 10 procent van de kinderen onder toezicht, en een even hoog percentage was uit huis geplaatst. Circa 40 procent van de Houtplein-gezinnen was ooit met de kinderscherming in aanraking gekomen. De problemen waren legio bij zwakbegaafde moeders. Lichamelijke verwaarlozing hoefde echter niet op gebrek aan liefde te wijzen:

‘Die vrouw wist bijvoorbeeld niet hoe ze een knijper aan de lijn moest hangen, ze kon geen wekker opwinden, daarvoor kwam ze bij ons. Als haar kind sliep gaf ze het geen flesje, want het groeit van het slapen had ze wel eens gehoord. Als het huilde kreeg het een flesje. Maar op het laatst kon het kind niet meer huilen, kon het alleen nog maar slapen want het was zo verzwakt. Het kind was jarig, werd één jaar, kocht ze een flesje slagroom en een doosje aardbeien. En ze zat dat kind die droge aardbeien en die droge slagroom op te voeren. Want als je jarig was, kreeg je aardbeien met slagroom. Dat gezin, ik vond dat we dat met dressuur leerden.’ (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Slechts bij hoge uitzondering - als ouders hun kinderen volledig aan hun lot overlieten - billikten bewoners het optreden van de kinderscherming en de politie. Maar meestal was het tegenover hen ‘allen tegen één’, ook als het een prostitutie betrof:

‘Je mocht daar de kinderen niet alleen laten. Zodra ze een oppas hadden konden ze d’r niks maken. Neem nou die Maatje, daar paste ik ook altijd voor op, dat was een publieke vrouw. Dat moest zij weten, dat is mijn pakkie aan niet. Ze woonde naast mij, nooit geen last van gehad, maar ze moest verhuizen naar het Houtplein. En die vrouwen daar waren wangunstig hoor, die hielden mekaar in de gaten, en toen hadden ze door dat Maatje de hoer speelde. Nou, dat werd effertjes overgekwakt naar Duitmeijer. En dat is echt gebeurd hoor, want ze is nog bij mij gekomen, huilend. Toen zegt ze: mijn kinderen moeten weg, want zo en zo, die vrouwen hebben gepraat. Ik zeg: hoe kan dat dan, had je geen oppas. Nee, zegt ze, het gebeurde zo, op een avond ging ik weg en ik zie twee kerels staan, en ik nog niet in de gaten dat het voor mij was. Nou, die kerels achtervolgden mij. Toen hadden ze in de gaten dat ze mannen aanklachte. Bleken het twee rechercheurs te zijn. Kinderen weg, acht kinderen weggehaald, zo de deur uitgehaald. Die vrouwen op het Houtplein, die hadden haar verraden, alleen uit jaloezie neem ik aan, want dat gaat jou toch niks aan wat ik doe.’ (bewoonster Anthonieplein, 1959-1968)

Elk jaar ondergingen enkele jongeren juridische strafmaatregelen. Het stelen van een bromfiets kon je in 1958 nog een jaar jeugd-gevangenis bezorgen. Meestal ging het, zoals bij volwassenen, om kruidendiefstal.

In de gezinsrapporten van rond 1970 wordt de schijnwerper gericht op de affectieve dimensie van de relatie ouders-kinderen: de affectrijke versus gevoelsarme omgang met kinderen. Nauwkeurig worden de voorkeursrelaties in een gezin geregistreerd langs de as (affectieve) verwaarlozing-verwenning. Ook de machtsdimensie in de opvoedingsre-

latie staat onder kritiek. Kinderen heten te vrij gelaten, of getiranniseerd:

‘De kleinste kinderen worden tot hun 4e/5e jaar verwend, daarna gaat moeder ook hen tiranniseren, zij wil dat ieder zich gedraagt zoals zij zich dat heeft voorgesteld. Zij geeft enge straffen, bijvoorbeeld roerloos enorm lang ergens staan, schiet plotseling in woede-aanvallen. Er zijn, inclusief miskramen, 11 kinderen geboren. Na hun 6e jaar worden alle kinderen min of meer psychopaatjes.’ (de laatste zin rood getypt; gezinsrapport, 2-10-1970)

De pedagogische houding van volwassenen krijgt een psychologische duiding vanuit de karakterstructuur of levensgeschiedenis van ouders. Men tracht in te grijpen in het beeld dat de ouders hebben van hun kind:

‘Moeder moet leren in E. een jongetje te zien dat nog klein is en veel liefde en belangstelling nodig heeft. Dit kunnen we misschien bevorderen door in positieve zin over E. te spreken. Moeder moet echter ook de gelegenheid krijgen negatieve dingen aan ons te vertellen.’ (gezinsrapport, 1-10-1971)

Kind noch moeder worden veroordeeld: het beeld van hun onderlinge verhouding is object van corrigerende interventie geworden.

Het in die tijd (1959) tamelijk unieke peuterdagverblijf groeide uit tot de belangrijkste observatiepost om opvoedingsproblemen vroegtijdig bij te sturen. Het bood de mogelijkheid een veertigtal kinderen van twee tot vier jaar zonder uithuisplaatsing te onttrekken aan de ongunstige invloed van hun milieu en schoolrijp te maken. De stichting bleef op de hoogte van het latere schoolgedrag middels formulieren die schoolhoofded driemaal per jaar invulden, met vragen over leerprestaties, houding op school, schoolverzuim, gezondheidstoestand en lichamelijke verzorging.

Als deze schoolstaten reden tot verontrusting gaven (in 1960 in 10 procent van de ge-

vallen) ondernam het maatschappelijk werk actie.

De 'bezetting' van de vrije tijd

Het 'les- en ontspanningslokaal' van het Houtplein bestond uit een grote (toneel)zaal, een kleine zaal en demonstratiekeuken. Destijds was de wenselijkheid ervan bepleit met het argument, dat bewoners niet elders hun vertier zouden zoeken; ook tijdens hun vrije tijd zouden ze dan onder toezicht staan. Binnen de kortste keren was er een waaier van cursussen tot ontwikkeling gebracht: naai- en verstelcursussen voor vrouwen/oudere meisjes, een kleutercursus en verteluurte voor de kleintjes, voor de jongens kartonnage, figuurzagen en een mondharmonicaclub, voor de meisjes 'nuttige en fraaie handwerken'.

Kerstvieringen, Sint Nicolaas, uitstapjes en (stichtelijke) ontspanningsavonden maakten deel uit van het programma. Linschoten en zijn vrouw gebruikten de jongens- en de naaclub die ze leidden, voor hun zedenpreken. Daarvan was men niet altijd gediend:

"Zat ze een keer op dat naaikransje mijn vader te beschelden, dat die zo zoop. Zo lief was die niet, en toch kan je het niet hebben, dus ik zat te koken en toen zei ik: "Ik kom hier niet om mijn vader te laten beschelden, dat gaat jou geen donder aan, het siert jou niet om zulke dingen te zeggen in gezelschap." Al had mijn vader van de galg gedropt, van haar wou ik het niet horen. Toen gingen we bidden, want we moesten altijd voor en na bidden, dat werd je opgelegd. Toen zei ze onder het bidden: "En vergeef ons Heer, we zeggen allemaal dingen die we

beter niet kunnen zeggen." Dat sloeg daar op. Zo'n doerak was het, ja." (bewoonster Houtplein/ Ondiep XIII, 1939-1975)

Intensief cursusbezoek leverde als het ware een 'brevet van maatschappelijkheid' op, een bewijs dat een gezin op de goede weg was.

De professionalisering van het jeugdwerk begon in 1954 met de komst van een jeugdleider. In de jaren zestig floreerde, begeleid door vier jeugdwerk(st)ers, een vijftigtal clubs in de heropvoedingscomplexen: volksdansen, vrije expressie, sport en spel, instuif, naaien, timmeren, hobbyclubs, kleuterclubs, handenarbeid, tekenen, voetballen, tafeltennis, zwemmen en godsdienstige vorming. Terwijl de schoolgaande jeugd in een web van clubs werd gevangen, verdwenen jongeren met verkering of werk spoedig uit het gezichtsveld van het jeugdwerk.

Ook al liep veel ontspanning via de stichting, de roemruchte gezelligheid schiepen bewoners onderling. Armoede en gezelligheid gingen hand in hand: je had niets, alleen

De naaclub op het Houtplein, eind jaren veertig

Bron: archief Stichting Volkswoningen

elkaar om te vermaken en het eigen kringetje om over te praten, met als gevolg een sterke sociale controle. In herinnering blijven de warme zomers waar iedereen 'als familie onder mekaar' buiten zat, vrouwen keuvelend op wiebelende oude stoelen en mannen aan het kaarten, de pick-up of radio binnen

handbereik. Hoogtepunt waren de groots opgezette jaarlijkse buurtfeesten, met hun optochten, verkleedpartijen, gevelversieringen, kinderspelen en - tot ergenis van de stichting - nachtelijke dans- en drankfestijnen.

Van promotie tot eeuwige begeleiding

Op het Houtplein kon een gezin promoveren van de huizen van de binnen- naar die van de buitenring, waar de opzichter minder oog op had. Zijn woning boven het badhuis rees als een wachttoren van een gevangenis¹³ uit boven de verdiepingloze woningen van het plein - totdat onder Duitemeijer de woning werd omgebouwd tot het kantoor van de stichting. Vanaf 1930 bestond de mogelijkheid gezinnen te laten afvloeien naar het complex voor economisch zwakken, maar daarvan kwam door enkele slechte ervaringen weinig terecht. In de jaren dertig, toen de woningnood afnam, was de leegstand op het Houtplein hoog en het aantal mutaties groot.¹⁴ Omdat gezinnen gemakkelijk hun biezen konden pakken, had de verheffingsarbeid weinig kans van slagen.

Een gezin dat weer een 'burgergezin' was geworden, hielp Linschoten aan een goede woning, terwijl hij een voortijdig vertrek trachtte te voorkomen door huiseigenaren in te lichten. Jaarlijks verlieten volgens hem slechts een paar gezinnen volledig gereclasseerd de stichting. Stijgende woningnood bracht met zich mee, dat begin jaren vijftig de helft van de Houtplein-gezinnen er al langer dan tien jaar woonde. Op eigen kracht vertrekken was toen volgens bewoners bijna onmogelijk:

"Die mogelijkheid om weg te komen bestond er gewoon niet. Je was asociaal! Je woonde je huis uit, je was vies, een alcoholist of dief, je vrouw speelde de hoer. Dus je kon nergens terecht, dat was niet alleen bij een huisbaas, dat was bij een baas, welke instantie je ook kwam, je was al gebrandmerkt. Maar het waren geen asociale hoor! Het waren arme mensen!" (als kind en volwassene tot 1978 bewoner Houtplein)

Rond 1960 zette Duitemeijer een grote doorstromingsoperatie op touw, dank zij een ruime gemeentelijke woningtoewijzing voor uit te plaatsen gezinnen. De heropvoedingsroute richting nazorgcomplex Ondiep XIII, die slechts op papier had bestaan, werd eindelijk door een substantieel aantal gezinnen afgelegd. Het Anthonieplein, oorspronkelijk voor de zwaarste gezinnen, werd bestemd voor jonge, gecureerde, bij ouders inwonende gezinnen - een frequent verschijnsel in de tijd dat woningnood volksvijand nummer één heette. Het Houtplein en de Framboosstraat werden - in deze volgorde - de centrale heropvoedingscomplexen nadat ongeveer de helft van de gezinnen als gereclasseerd was vertrokken.

In 1969 verscheen een rapport over het beleid van de Stichting Volkswoningen, waarin Duitemeijer de balans opmaakte. Sombier stelde hij vast, dat slechts 10 procent van de gezinnen binnen acht jaar het niveau van uitplaatsbaarheid kon bereiken; 90 procent na een veel langere verblijfsduur, meestal pas na vijftien jaar of langer, of had 'eeuwige begeleiding' nodig. Eerder had hij voorgesteld, de kleine groep heropvoedbaren onder te brengen in een nieuw te bouwen 'maatschappelijk ziekenhuis', met intensieve begeleiding van hooggekwalificeerde sociale doctoren; in de verzorgingscentra Houtplein en Framboosstraat kon dan worden volstaan met lager opgeleide verplegers voor het gros van ongeneslijken.

Bij de gemeente Utrecht vonden de denkbeelden geen weerklank. Het tij voor kunstmatige concentraties van onmaatschappelijken was overal in den lande gekeerd en ook aan de jarenlange welwillende benadering van de stichting door de gemeente was een einde gekomen. Bevoogding en stigmatisering, zo luidde de kritiek. Ook binnen de stichting rommelde het tussen de oude garde maatschappelijk werk(st)ers en een nieuwe, kritische generatie. In 1975 verdween de Stichting Volkswoningen roemloos van het toneel. Na bewonersacties besloten B&W van Utrecht het geheugen van de stichting, veertig vuilniszakken gezinsdossiers, te vernietigen, en succesvol werden de complexen

gesloopt en door nieuwbouw vervangen - op het Houtplein begeleid door harde en ludieke acties van een radicaal actiegroep, dat na vijftig jaar de kloof tussen de asociale en omwonende nette arbeidersbevolking dichtte.

Verheffing of betutteling?

De Stichting Volkswoningen bezat een ongekende keur van interventiemogelijkheden. Sommige interventies liepen welhaast onveranderd tientallen jaren door (badhuis, uithuisplaatsing). Bij andere vond een uitbouw en intensivering plaats (jeugdwerk), of er kwam een nieuw preventieveld tot ontwikkeling (peuterdagverblijf, gezinsverzorging). Opkomende beïnvloedingslijnen nestelden zich in oude (maatschappelijk werk). De stichting had, kortom, een arsenaal aan dwang- en verleidingstactieken, dat zich uitstrekte van het bevorderen van uithuisplaatsing tot deelname aan aantrekkelijke clubactiviteiten. Met zachte en harde hand werden gezinnen door de jaren heen aangepakt. Ook al had de stichting trekken van een totale institutie die met haar (gedwongen) hulpverleningspakket alle levenssferen van bewoners beheerste, gezinnen die weerstand boden konden zich daaraan onttrekken. De stichting was allesbehalve een perfecte 'normaliseringsmachine'. Een auteur als Donzelot heeft mijns inziens te weinig oog voor de discrepantie tussen (soms ingenieuze) interventieprogramma's en (weerbarstige) praktijken.

Het wetenschappelijk *Rapport Onderzoek Houtplein* oordeelde in 1954, dat onmaatschappelijke gezinnen hun herstel nauwelijks te danken hadden aan de dilettantistische bemoeienis van de stichting, maar aan verandering van gezinsomstandigheden: met het klimmen der jaren groeide men uit de verdiensten van jongeren zorgden voor wat meer armsgelag. Hoofdbeleed was volgens de onderzoekers, dat huisvrouwen hun grote gezin niet aankonden. De kritiek leidde niet tot de ondergang van de dertig jaar oude stichting maar tot een vlucht naar voren: een

uitbouw en professionalisering. Vijftien jaar later zou Duitemeijer, alle professionele inspanning ten spijt, de sociale aanpassing van de op korte termijn niet-cureerbare gezinnen aan dezelfde factoren toeschrijven.

Door bewoners werd het verschil met de buitenwereld verregaand gerelativeerd: immers, in iedere straat had je er wel 'een paar bijzitten'. Veel van wat men voor sociaal versleet, was dat volgens hen niet. Als mensen met het hart op de tong of van weinig woorden maar met impulsief gedrag, botste men al gauw met de omgeving, maar eerlijkheid, openheid, solidariteit, hulpvaardigheid en gezelligheid kenmerkten naar hun zeggen het onderlinge verkeer. Dit geromantiseerde beeld stellen bewoners tegenover het minimale bureaucontact van hun huidige woonsituatie. Velen zouden daarom 'op hun knieën' naar hun oude huizen terugwillen, niet naar de dure nieuwbouw, maar dan wel zonder de Stichting Volkswoningen. Hun kritiek is na jaren nog heftig en emotioneel. De hulp en afhankelijkheid van de stichting ervoer men eerder als vernederend, betuttelend, dan als verheffend. De meesten probeerden zo goed en zo kwaad als dat ging buiten de stichting om hun leven te leiden.

Waar het zelfrespect van gezinnen wordt aangetast, dreigt ieder hulpverleningsprogramma de bodem te worden ingeslagen, alle goede bedoelingen ten spijt. Gold dit vroeger voor heropvoedingscomplexen, bij het recente voorstel van degraatieloningen wordt deze grondregel eveneens met voeten getreden. De roep om degraatieloningen is een serieuze maar alleszins ongelukkige noodkreet uit de praktijk van volkshuisvesters die, gesteld tegenover toenemende bewonersagressie en intolerantie jegens afwijkende woon- en leefstijlen, tersluiks hun woningtoewijzingsbeleid aanscherpen en maatregelen van sociale controle invoeren (huismeesters). Een intolerantie die zich ook uitstrekt tot etnische minderheden: 'geen bruin of zwart in de buurt'.¹⁵

Noten

1. Zie voor Amsterdam: A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*. Amsterdam 1984.
Voor de gezinsoorde (heropvoedingskampen op het platteland (1942-1960)): A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*. Amsterdam 1987.
Voor Rotterdam: E.M. Thierry, 'Isolatie en heropvoeding: Zwak-sociale gezinnen aan het Rotterdamse Zuidplein, 1945-1955', in: *Tijdschrift voor Agologie*, jrg. 14 (1985) nr. 4, p.235-255.
Voor 's-Hertogenbosch: T. Heikens, 'Onmaatschappelijkheidsbestrijding', in: T. Akkerman en S. Stuorman (red.), *De zondige riviera van het katholicisme*. Amsterdam 1985, p.38-73.
Voor Maastricht: I. Jeunhomme, *"Veerkinnen doen wat veer wille, veer blieve asociale"*. Groningen/Utrecht 1988.
2. Deze Utrechtse geschiedenis wordt gedetailleerd uiteengezet in: F. van Wel, *Gezinnen onder toezicht. De Stichting Volkswoningen te Utrecht, 1924-1975*. Amsterdam 1988. Zie voor een uitgebreide literatuurverwijzing aldaar. Voor landelijke ontwikkelingen: F. van Wel, 'Een eeuw gezinnen onder toezicht', in: *MGV*, jrg. 44 (1989) nr. 9, p.915-932.
3. Het (ongeorde) archief van deze stichting bevindt zich in het Gemeentelijk Archief van Utrecht. De interviews zijn in de periode 1984-1987 gehouden aan de hand van topic-lijsten, op de band opgenomen en letterlijk uitgewerkt.
4. J. Donzelot, *La police des familles*. Parijs 1977.
5. Van Eijl e.a. constateren via (historische) interviews een contrast in leefstijl tussen (het asociale) Ondiep XII en de andere (nettere) wijken van Ondiep. Door gebrekkig bronnenonderzoek ontgaat hen dat dit verschil een gevolg is van bewust gemeentebeleid. C. van Eijl, G. de Groot, E. Nijhof en B. Sanders, 'Het vergeten volk. Een onderzoek naar de leefwereld van SDAP'ers in de Utrechtse wijk Ondiep 1920-1940', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jrg. 11 (1985) nr. 1, p.1-29.
6. Hij schreef een propagandistisch boek over de stichting: G. Duitemeijer, *Het sociaal-achtergebleven gezin*. Wageningen 1962.
7. De weekrapporten van opzichter Linschoten uit 1937, 1938, 1939 en 1947 zijn bewaard gebleven. Zo'n rapport besloeg twee pagina's: op de voorkant stonden de redenen van het niet voldoen van de huur en het aantal baden, douches en emmers heet water; de achterkant was voor opmerkingen over in de loop der week bezochte gezinnen.
8. Zie over Wijk C: L.F. Jens, *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk. Een sociologische studie*. Utrecht en Nijmegen 1940. Tijdens de sanering van Wijk C in de jaren dertig verhuisden er zoveel mensen naar Ondiep XII, dat het in de volksmond de (nieuwe) Hooipoort ging heten - naar een beruchte sloppenconcentratie in Wijk C.
9. Hoewel de gezinsdossiers van de Stichting

Volkswoningen werden vernietigd, kreeg ik inzage in een verzameling verslagen van teamvergaderingen, besprekingen met maatschappelijk werk(st)ers, teamoverleg van het peuterdagverblijf met de psycholoog, complexwerkbesprekingen en aantekeningen van maatschappelijk werk(st)ers over circa 35 gezinnen uit 1968-1973. Ik verwijs naar deze bron als gezinsrapport.

10. Rapport Onderzoek Houtplein. Utrecht 1954, bijl. II, p. 8-9.

11. In de periode 1959-1967 verrichtte een door het ministerie van Maatschappelijk Werk gesubsidieerd sociologisch researchteam verschillende studies, zoals: *Schoolkinderen uit probleemgezinnen. Verslag van een onderzoek naar de aanpassingsproblematiek van schoolgaande kinderen uit probleemgezinnen in Utrecht*, Utrecht 1959. Dit onderzoek liep parallel met studies in Maastricht en 's-Hertogenbosch. Van Rijswijk-Clerkx kreeg opdracht de rapporten te bundelen tot één publikatie, maar zij onderwierp ze met de *Methodologie* van De Groot in de hand aan een vernietigende kritiek, tot woede van het in verlegenheid gebrachte ministerie. Voorzien van het etiket 'Vertrouwelijk, niet publiceren, niet in de bibliotheek' verdween haar lijvig commentaar in het stoffige archief van het departement. L. van Rijswijk-Clerkx, *Verslag over het schoolonderzoek in de z.g. plaatselijke objecten van onmaatschappelijkheidsresearch. Proeve tot samenvatting en kritische beschouwing betr. de onderzoekingen naar de problematiek van kinderen uit probleemgezinnen op de lagere school*, Amsterdam 1962. Archief vwc 1960-1969, dos. 8908A. Haar kritiek dwong wel zoveel respect af, dat zij een nieuwe opdracht kreeg.

12. L. Hageraats en J.J. Engelberts, *Arbeidsmoeilijkheden bij gezinshoofden van probleemgezinnen. Een oriënterend onderzoek bij de Stichting Volkswoningen te Utrecht*. Utrecht 1964.

13. De dominerende opzichterswoning roept het beeld op van een 'panopticum'. Zie M. Foucault, *Discipline and punishment. The birth of the prison*, Londen 1977, p.195-228.

14. Uit een onderzoek in het bevolkingsregister blijkt dat er tot 1936 in totaal 286 gezinnen op het Houtplein hebben gezeten, vooral afkomstig uit buurten in de naaste omgeving, waarnaar ook meestal weer werd verhuisd. Bij ruim de helft van de gezinnen blijkt minstens één ouder niet in Utrecht geboren te zijn. Of dit migratiepatroon toen uitzonderlijk was, vergeleken met arbeiders in het algemeen, is mij niet bekend.

15. *Burenoverlast. Van taboe naar beleid*. Stichting Experimenten Volkshuisvesting. Rotterdam 1989, p.17.